

SALVADOR CALATAYUD^a

EL REBOST DE LA CIUTAT. CANVIS ALS CONREUS DE L'HORTA DE VALÈNCIA, 1850-1930*

RESUM

L'article estudia els canvis en la producció agrícola de l'Horta de València, una de les més extenses i productives de la Mediterrània en l'època. Al llarg de la segona meitat del segle XIX i el primer terç del XX, els conreus i les rotacions predominants des de temps enrere anaren deixant pas a un nou model productiu. El canvi principal va consistir en la desaparició relativament ràpida de conreus com les moreres i el cànem, centrals en l'agricultura tradicional de l'horta, junt al blat. Aquestes fibres tèxtils van ser desplaçades per l'auge de la producció d'hortalisses, patates i cebes, mentre es mantenia el conreu del blat a causa dels seus elevats rendiments. Aquest canvi responia a les transformacions de la demanda d'aliments i al creixement demogràfic de la ciutat de València, que constituïa un mercat en expansió. Però, a diferència d'altres àrees de regadiu proveïdores de mercats urbans, com és el cas del Baix Llobregat i la ciutat de Barcelona, l'Horta de València va desenvolupar també línies productives orientades a l'exportació. Cebes, patates i tomaques, sobretot, trobaren eixides importants en els mercats nord-americà i britànic, fins arribar a xifres d'exportació molt elevades. Mentre, la major part d'hortalisses es venien a la ciutat contigua. Al capdavant, el nou model agrari es caracteritzava per la diversificació de productes, la complexitat de les noves rotacions i la renovació de conreus en funció de les diferents demandes internes i externes.

PARAULES CLAU: història agrària; horta; producció alimentària; agricultura de regadiu.

---

^a Institut López-Piñero, Universitat de València. Departament d'Anàlisi Econòmica. Facultat d'Economia. Av. dels Tarongers, s/n. 46022 València. Salvador.calatayud@uv.es. <https://orcid.org/0000-0002-1714-8760>

Fecha de recepció: 01-02-2022. Fecha de aceptació: 14-04-2022.

* Aquest treball ha comptat amb l'ajut del Projecte PGC2018-100017-B-I00, del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats. Agraïsc les observacions realitzades per Pilar Utrilla.

THE CITY'S LARDER. CHANGES IN THE CROPS IN THE ORCHARD OF VALÈNCIA

ABSTRACT

The article studies the changes in the agricultural production of the Valencian *huerta*, one of the largest and most productive orchards in the Mediterranean at the time. Throughout the second half of the 19th century and the first third of the 20th, the crops and rotations that had prevailed for some time were replaced by a new production model. The main change consisted of the relatively rapid disappearance of crops such as mulberry trees and hemp, central to traditional agriculture of the *huerta*. These textile fibres were displaced by the boom in the production of vegetables, potatoes and onions, while maintaining high-yield wheat cultivation. The change responded to the transformations in the demand for food and the demographic growth of the city of Valencia, which constituted an expanding local market. However, unlike other irrigated areas that supply urban markets, such as the Baix Llobregat and the city of Barcelona, the Valencian orchard also developed export-oriented production lines. Onions, potatoes and tomatoes, above all, found a significant demand in the markets of the United States and Great Britain, where they reached very high export figures. Meanwhile, most of the vegetables were sold in the next city. The new agricultural model was characterized by the diversification of products, the complexity of crops rotations, and the product differentiation based of different internal and external demands.

KEYWORDS: agricultural history; market gardens; food production; irrigation agriculture.

LES HORTES EN EL DESENVOLUPAMENT AGRARI ESPANYOL

Els estudis sobre el desenvolupament agrari espanyol han destacat la centralitat del reg en el procés d'intensificació i modernització. Front a la predominant agricultura bladera de l'interior peninsular, poc productiva, les àrees regades haurien protagonitzat els augments de rendiments i la diversificació de conreus durant l'època contemporània (Simpson, 1997; Garrabou, 1985; Morilla et al., 1999; Pinilla & Ayuda, 2006). Tanmateix, tot just s'han contemplat les hortes periurbanes mediterrànies com a una peça fonamental d'aquest procés. I, sovint, han rebut una atenció menor que projectes de reg –com ara el canal Imperial, el d'Urgell o el d'Aragó i Catalunya– d'una escala molt major, però amb resultats més pobres pel que fa a la productivitat i la riquesa agrícoles. Així, aquests espais peculiars que són les hortes segueixen sent un concepte geogràfic més que no de la història econòmica.

Les raons d'aquesta escassa atenció historiogràfica són diverses. En primer lloc, els conreus d'horta –el que, genèricament, podem anomenar hortalisses– han estat, en realitat, molt estesos per tot el territori espanyol i això ha pogut fer l'efecte d'una dispersió poc identificable amb àrees concretes. Hortes petites, que aprofitaven cursos d'aigua de molt diferent cabal, n'hi havia per tot arreu, mentre les característiques topogràfiques ho permeteren. De fet, a les estadístiques agràries del primer terç del segle xx, les hortalisses eren la partida, junt al blat, que mostrava un major grau de dispersió. Blat i hortalisses es

cultivaven a totes les regions, si bé a una escala molt diferent. On resideix, doncs, la peculiaritat de les hortes mediterrànies? En primer lloc, en el pes que tenien els conreus d'horta en la producció provincial total, derivat de les dimensions de les hortes, extenses superfícies en el curs final dels rius; en segon lloc, en la varietat i característiques dels productes, relacionades amb les condicions climàtiques; en tercer lloc, en l'orientació comercial de bona part de la producció, front al predomini de l'autoconsum en les petites hortes de l'interior de la Península; finalment, en la presència de sistemes de reg molt eficients, que donaven com a resultat rendiments elevats. De manera indirecta, podem comprovar-ho en productes com les patates o les cebes, que també es cultivaven en tot el territori nacional: mentre els rendiments de les patates a València eren en 1933 de 265 qm/ha i a Barcelona de 237, en províncies com La Coruña assolien només 161 quintars o en Burgos 75 (la mitjana espanyola era de 112). Igualment, els rendiments de les cebes eren de 311 quintars a València, front a la mitjana espanyola de 235 en terres regades (Dirección General de Agricultura, 1934, pp. 150 i 156).

A la vista de les xifres anteriors, encara sorprèn més l'escassa atenció que la historiografia econòmica ha dedicat a les hortes. Les dificultats estadístiques en són una raó fonamental. Els recomptes de la producció agrària que es van iniciar a Espanya de manera més o menys sistemàtica des de les darreries del segle XIX, no solen oferir desagregats grups de conreus, com les hortalisses, que són extremadament diversos. Trobem, doncs, partides genèricament denominades "hortalisses", però, excepte en casos molt comptats, resulta impossible saber quins conreus contribuïen realment a aquella producció. A més, les xifres de les estadístiques oficials son sempre de caràcter provincial i no permeten localitzar on es concentraven realment els productes. Les hortes, són, doncs, poc visibles des de la perspectiva de la major part de les estadístiques històriques i els conreus que s'hi practicaven resten englobats en categories molt generals.

Reconstruir l'evolució de la producció de les hortes resulta, doncs, difícil. Tanmateix, una comprensió més específica de les hortes mediterrànies permetria aprofundir en algunes qüestions importants per a la història econòmica. En primer lloc, en les relacions entre el medi rural i la ciutat: les hortes mediterrànies no s'entenen sense la proximitat a nuclis urbans que han actuat com a demandants d'aliments. Abans de la disponibilitat de mitjans de transport adients, la producció d'aliments perilbles restava limitada a una circulació de proximitat (Grantham, 2010; Atkins et al., 2007). La ciutat representava una concentració de la demanda d'aliments, amb la presència d'un sector de la població que veia augmentar la seua capacitat adquisitiva. Oferia també una disponibilitat de capitals major que a zones més marginals o poc connectades i millors canals d'informació sobre innovacions agronòmiques i sobre altres mercats potencials. Fins i tot, la ciutat subministrava adobs orgànics abundants, en virtut de la concentració tant de població com d'animals de transport¹. Un testimoni de l'època plantejava així aquestes complementaritats:

---

1 En el cas de València, ja a finals del segle XVIII aquest fet va suscitar atenció, plasmada en un breu text: Torre de Carrús, 1788 No és un cas únic, per què, coincidint cronològicament amb aquest text, Johann W. Goethe, en passar per Nàpols el maig de 1787 escrivia el que semblaria plenament aplicable a l'horta valenciana: "Gran número de hombres y muchachos, la mayoría muy mal vestidos, se ocupa en la tarea de cargar en borricos las basuras para transportarlas fuera de la ciudad. Los campos más cercanos a Nápoles son una gran huerta y da alegría ver las grandes cantidades de hortalizas que se transportan a la ciudad en los días de mercado, y cómo esos hombres emprendedores

...el mercado, pocos hay mejor aprovisionados de hortalizas, frutas y flores; a media mañana todo desaparece. La típica huertana va por las calles con su vaca a ordeñar la leche a domicilio; el no menos típico femeter extrae la basura de las casas y deja las calles perfectamente limpias (...) Por todas partes en gruesos caracteres, anuncios de guanos, abonos químicos, materias fertilizantes. Con toda certidumbre, no se concibe la huerta de Valencia siempre insaciable de abonos, siempre pródiga en frutos, sin el mercado y los detritus de la ciudad... (Zulueta, s. d., p. 62)

En segon lloc, l'estudi de les hortes permet caracteritzar sistemes agraris complexos, que, com hem assenyalat, escapen a les estadístiques estatals i a les classificacions genèriques dels models productius. La multiplicitat de conreus, la combinació de diferents cicles productius complementaris, les opcions disponibles per als cultivadors o les qualificacions necessàries per afrontar aquesta diversitat, són elements que les hortes reuneixen en major mesura que altres sistemes agraris. El seu estudi, per tant, pot ajudar a explicar millor els processos de presa de decisions dels agricultors.

D'altra banda, com tractarem de mostrar en aquest text, la producció destinada al mercat urbà proper ha permès, en determinades condicions, un salt de major abast cap a l'exportació dels mateixos productes de l'horta. És el cas de València, on el conreu intensiu incentivat per la demanda urbana va derivar en fluxos exportadors que implicaren la reestructuració parcial del model productiu (noves varietats, diferenciació del producte) i generaren oportunitats noves per als cultivadors. La globalització econòmica iniciada a finals del segle XIX (Pinilla & Ayuda, 2008), junt a l'augment de la capacitat adquisitiva de la població dels països més desenvolupats de l'Europa occidental, van permetre a zones com la valenciana aprofitar els seus avantatges comparatius pel que fa a la producció de fruites i hortalisses: condicions climàtiques, baix cost del factor treball i qualificacions en el conreu de plantes de regadiu.

En aquest treball, volem explicar el sistema agrari de l'Horta de València entre meitat del segle XIX i els anys 1930². En l'inici d'aquest període, ja havien desaparegut de l'Horta els conreus de secà (vinya, oliveres, etc.) que n'havien format part durant segles (Burriel, 1971, p. 314). Començava en aquell moment un període de creixement i transformació de l'agricultura espanyola, en el qual l'Horta va experimentar una transformació molt lligada als canvis en els mercats alimentaris. Vells conreus, sovint presents des de segles enrere, desaparegueren i, en canvi, se'n generalitzaren altres que tindrien una permanència molt variable, depenent de les alteracions en la rendibilitat i l'eixida comercial. Es tracta, doncs, d'un sistema agrari en plena mutació i és aquesta dinàmica la que volem recollir ací³.

Farem ús de la denominació genèrica "hortalisses", però hi inclourem també productes com les patates i les cebes que formaven part de les rotacions amb molts altres conreus i que tingueren una im-

---

vuelven a llevar inmediatamente los desechos vegetales a los campos para acelerar el ciclo natural". *Viaje a Italia*. Barcelona: Ediciones B, 2001, p. 351. Vegeu Burriel, 1971, p. 533. Una visió recent i renovadora dels fematers, però també de l'aprovisionament alimentari de la ciutat, en Ramón (2020).

2 Un aspecte important, en el qual no podem entrar ací, és el fet que l'agricultura de l'Horta i, en general, dels regadius litorals, no constituïa un món aïllat de la resta del món rural valencià. Pel contrari, hi havia complementaritats de diferent tipus –de moviments de mà d'obra; de subministrament de farratges i altres productes; de transferències de capitals; etc.– entre els secans de l'interior i les hortes del litoral. En aquest sentit, Ardit (2004, p. 41).

3 Una primera aproximació a aquesta problemàtica, en Calatayud (2020).

portància gran a l'horta valenciana⁴. La nostra atenció se centrarà en la producció, però deixarem fora de consideració, per raons d'espai, elements claus com ara els sistemes de reg, el vertader fonament tècnic de l'Horta (Courtot, 1989; Sanchis Ibor, 2004). Tampoc podrem atendre a un factor que devia influir decisivament en la dedicació de les terres: les seues diferents característiques edafològiques, qualitats, etc., que creaven les aptituds per a conreus diferents (Halpern, 1946, p. 98).

ELS PRODUCTES DE L'HORTA: DEL CÀNEM (I EL BLAT) A LES HORTALISSES

Cap a mitjan del segle XIX, l'enginyer francès Maurice Aymard, en visitar el litoral mediterrani espanyol, destacava com a principal característica de l'Horta de València la gran diversitat de conreus (Aymard, 1864, p. 28). I feia una distinció, que resulta suggerent, entre dos sistemes de conreu que englobarien el conjunt d'aprofitaments existents: el més habitual, que incloïa sempre el blat i el cànem a les rotacions (la *grande culture*); i el més restringit, però més intensiu, dedicat a una varietat ampla d'hortalisses (els *jardinages*). Aquests dos models productius tenien una localització també diferent: la segona es trobaria més propera a la ciutat, mentre la primera ocuparia un cercle més allunyat del gran nucli urbà. Una distribució espacial que, potser, es repetirà en molts dels pobles que hi havia a l'horta. En tot cas, cal destacar la centralitat que tenia en aquell moment el conreu d'una fibra tèxtil com el cànem, combinat amb el cereal panificable més important que era el blat, una situació que tenia una llarga tradició en aquest espai irrigat.

A les dècades de 1860 i 1870, la importància del cànem era destacada per molts observadors. Quan Aymard va visitar l'horta, el cànem encara tenia preferència en el reg en èpoques de fretura d'aigua, en ser "...la culture réputée la plus riche" (Aymard, 1864, p. 50). A més, solia ocupar les terres de major qualitat i exigia la presència de basses per a enriuir els feixos de cànem, que es podien trobar per tot arreu (Sanz Bremón, 1875, p. 241).

La rotació més habitual era la que apareix a la figura 1, de caràcter bianual i en el centre de la qual estaven els dos conreus citats, alternant amb lleguminoses i dacs (Burriel, 1971, p. 518). La terra descansava uns mesos, entre novembre i febrer, abans de la sembra del cànem, que s'aprofitaven per a fer feines de preparació, però Jaubert de Passà, mig segle enrere, ja havia apuntat que sovint es plantaven algunes hortalisses durant aquest període. En tot cas, la preparació de la terra per a la rotació incloïa l'adobat i sembra de faves per a enterrar-les en verd, o bé la realització de formiguers i intenses feines de cavada (Sanz Bremón, 1975, p. 241). Hi havia, doncs, una multiplicitat d'opcions, en funció de les característiques de la terra, de la dotació de factors de producció de les famílies cultivadores i de les oportunitats dels mercats. En qualsevol cas, la fertilització es concentrava en el cànem, però beneficiava al conjunt de la rotació, en part per les aportacions de la descomposició sobre el terreny dels residus

4 La superfície cultivada a l'Horta de València era de 6.943 hectàrees en 1882, que corresponien a les set sèquies, a les quals cal afegir les 3.170 regades per la sèquia de Montcada. En aquest cas, es tracta d'una xifra molt subestimada donat que no inclou els *extremals*, que només tenien dret a sobrants. El 1950 *jovedat* (terres amb ple dret a l'aigua) i *extremal* totalitzaven 6.810) (Sanchis Ibor, 2004, p. 121).

de les plantes del cànem. A més, aquest conreu actuava com a planta escardant també per als conreus successius: "...limpia la tierra de hierbas" (Garrido, 2004, p. 139).

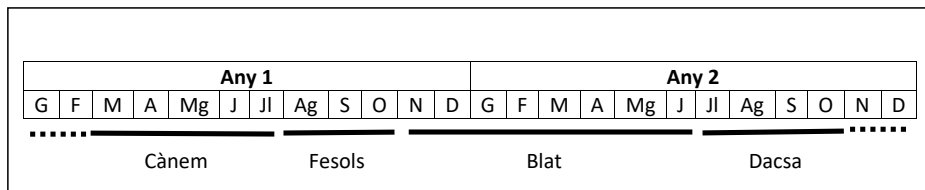

Figura 1. Rotació predominant a l'Horta cap a mitjan del segle XIX. Font: Aymard, 1864, p. 28.

Amb aquesta rotació predominant hi convivien altres aprofitaments. Les moreres seguien presents a l'horta, malgrat la tendència a l'abandonament d'aquest conreu després de la crisi de la producció sedera desencadenada en 1854 (Sanz Bremón, 1875, p. 226). Desconeguem quin pes tindrien aquests arbres al llarg de la segona meitat del segle XIX, però és probable que l'arrencat haguera estat més important que a altres comarques sederes com la Ribera del Xúquer. De fet, els observadors coetanis només anomenen la morera com a arbres situats al voltant d'algunes barraques, ja sense propòsits productius. L'estructura de conreus es completaria amb l'alfals, al que els agricultors podien dedicar fins a una cinquena part de les terres (Jaubert, 1844, II, p. 572 i ss.). A més, hi havia un conreu de safanòries de certa entitat, destinades a farratge durant l'hivern, quan el creixement de l'alfals era lent (Sanz Bremón, 1903, p. 35). Alfals i safanòries cobrien, doncs, les necessitats alimentàries dels abundants animals de feina i transport que convivien amb la població rural i urbana de l'extensa comarca.

El model agrari predominant va entrar en crisi a la dècada de 1880: "la crisis que hoy atraviesan los propietarios y arrendatarios de nuestra huerta es debida a la alternativa de cultivos que han adoptado" (Gordillo, 1887, p. 55). La raó principal era la forta caiguda de la rendibilitat del cànem: de fet, el conreu començava a ser deficitari i només es podia mantenir pels beneficis de la resta de la rotació. L'augment de les importacions de la fibra, motivades per la notable reducció aranzelària d'aquells anys, va provocar la caiguda dels preus del cànem als mercats espanyols (Garrido, 2004, p. 127 i ss.) En algunes zones productores, com l'horta de Castelló de la Plana o el Baix Segura, el conreu es va mantenir encara durant dècades, però en altres, com la Vega de Granada i l'Horta de València, va desaparèixer en molt poc de temps (Calatayud i Millán, 2010; Hansen, 2015).

La crisi del cànem va desencadenar la cerca d'altres conreus substitutius. Per a Diego Gordillo (1887, p. 63), el cànem no estava totalment descartat: si s'adoptaven els sistemes de mecanització que, segons ell, predominaven a Itàlia, era possible recuperar la rendibilitat. També es podia optar per estendre el conreu de plantes farratgeres, seguint el camí que mostrava la mateixa Itàlia o el sud de França. O es podia seguir la via iniciada a la vall de l'Ebre amb la remolatxa sucraera, però semblava haver, entre els agricultors, un rebuig molt estès de conreus en els quals la indústria de transformació tinguera un gran poder de negociació. Que la direcció que calia seguir no estava clara en aquells moments, ho mostra

l'opinió d'un expert contemporani com Gordillo, que no va saber veure el que, tot seguit, anava a canviar a l'agricultura de l'horta:

El cultivo hortícola de exportación es hoy un negocio transitorio que exige un cuidado constante para acomodarse al gusto de los mercados y evitar la competencia que nos harán seguramente comarcas más favorecidas por la naturaleza que la nuestra. En primores no podemos competir con Andalucía y con Argelia, y el cultivo forzado no ha de encontrar remuneración con los actuales transportes que por su precio y duración hacen imposible la competencia con las legumbres que se obtienen en las estufas y camas calientes de los alrededores de París (Gordillo, 1887, p. 53).

Els canvis que, en els anys immediatament posteriors, va experimentar la producció agrària de l'Horta impugnaren aquesta visió pessimista sobre el potencial d'aquest espai rural. El canvi va consistir en dos processos paral·lels: la substitució del cànem per altres conreus a les rotacions; i l'extensió de la producció d'una gran varietat d'hortalisses. Varis factors van fer possible aquesta transformació. D'un costat, la reducció de les tarifes del transport ferroviari des de la dècada de 1890 fins a la I Guerra Mundial (Comín et al., 1998, p. 217) degué afavorir la venda dels productes de l'Horta en altres parts de la Península i, per tant, va crear noves oportunitats als agricultors. De l'altre, això es produïa en un moment en que començaven a canviar substancialment les pautes alimentàries de la població espanyola, com mostra la Taula 1. L'increment del consum de fruites, hortalisses i patates (a més dels productes d'origen animal) va ser molt rellevant al primer terç del segle xx. En tercer lloc, el canvi a les dietes va afectar també a un mercat local, que, en el cas de l'horta, incloïa una gran ciutat, la tercera capital de província espanyola. Com mostra la taula 2, el conjunt del territori va incrementar la seua població en quasi 140.000 habitants en les tres primeres dècades del nou segle. Finalment, com veurem més endavant, es van obrir importants mercats a Europa i als Estats Units per alguns dels productes de l'horta valenciana.

Taula 1. Evolució del consum mitjà dels principals aliments en Espanya (kg a l'any per habitant).

Font: Pujol i Cussó, 2014, p. 147.

	1900	1930
Cereal panificable	187	146
Patates	86	109
Fruites i hortalisses	137	200
Carn	13	28
Llet (litres)	23	56

Taula 2. Evolució de la població a la ciutat de València i a 29 pobles de l'Horta (habitants).

Font: INE, Censos de població.

	1900	1930
València	215.687	315.816
Pobles de l'Horta	70.849	110.116
Total	286.536	425.932

A la dècada de 1890 es van consolidar algunes rotacions en les quals el cànem havia desaparegut. La figura 2 en recull una que podríem considerar més tradicional, en la qual el blat repetia dues vegades, i una altra que donava un paper destacat a les patates. En ambdós casos, es tractava de la reestructuració de les rotacions a partir de conreus que ja es donaven a l'horta, si bé, en el cas de les patates, havien tingut una importància menor fins aquell moment. Aquest nou protagonisme estava relacionat amb l'increment de la presència d'aquest tubercle a les dietes espanyoles, però també a l'augment de la demanda exterior. Cap a 1900, la Cambra Agrària de València estava practicant assajos de varietats de patates i ho justificava així: "La importancia que va tomando la exportación de patatas a Inglaterra hizo pensar a esta Comisión en la oportunidad de un ensayo comparativo entre las patatas de consumo corriente en dicha nación y las que de ordinario se consumen en nuestro país"⁵.

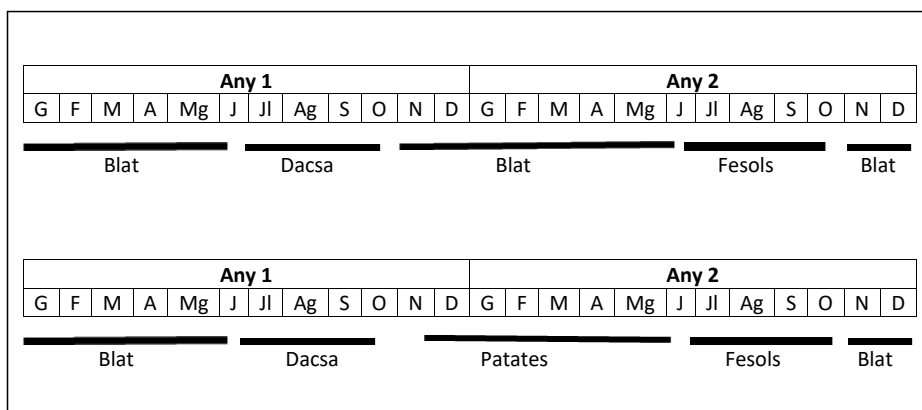

Figura 2. Rotacions practicades durant el primer terç del segle xx (1).

Font: *Avance estadístico*, 1891, p. 324; García Gisbert, 1933, p. 156.

Per la seua banda, la presència del blat en el centre de les dues rotacions podria ser interpretat com un signe de manca de dinamisme per part dels agricultors, pel fet de dedicar terres regades, aptes per al conreu intensiu, al cereal més estès en l'agricultura espanyola. Tanmateix, com mostra la taula 1, el pa seguia sent el principal producte a les dietes espanyoles, malgrat la tendència a la reducció del consum per habitant. D'altra banda, ja fa temps, Ramon Garrabou (1985) va impugnar la visió de l'endarreriment i va destacar els alts rendiments del blat a les hortes valencianes, els quals, en un mercat fortament protegit de la competència exterior com era l'espanyol, feien del blat una collita molt rendible, especialment quan s'integrava en rotacions amb altres productes de regadiu. En efecte, a l'Horta s'obtenien els rendiments més elevats del país, comparables als de països europeus d'agricultura avançada, com

⁵ *La Agricultura Española*, III, 50, 1900, pp. 328-329. La Cambra seguiria provant de millorar el conreu i el 1931 va assajar varietats de patates de Polònia; García Gisbert, 1933, p. 133.

Gran Bretanya: el 1891, l'Horta de València proporcionava 30 hectòlitres per hectàrea, front a 24, que era la mitjana dels regadius de la província i a 18,5, la del conjunt del regadiu espanyol. Naturalment, aquesta xifra multiplicava els millors rendiments de les províncies cerealistes espanyoles, que corresponien a Palència, amb 12 hectòlitres i, més encara la mitjana espanyola a terres no regades, 5,7 (*Avance estadístico*, 1891, p. 344 i 596). El blat ofería també un altre avantatge: amb una exigència de quatre regs per a tot el cicle productiu, representava un estalvi d'aigua respecte, per exemple, a la dacsa cultivada en estiu, que requeria sis regs en un període més curt (*Avance estadístico*, 1891, p. 312). És possible, a més, que el blat es beneficiara de la millora varietal que al primer terç del segle impulsaren algunes institucions agronòmiques a València. Així, per exemple, la Granja Experimental va provar 38 varietats de blat entre 1888 i 1910 (Calatayud, 2000, p. 126). No sabem, però, en quina mesura els resultats de les experiències s'incorporaren al conreu.

El procés de canvi era molt variable dins de l'extens territori de l'horta, amb variants locals i diferents ritmes de transformació. Un cas sobre el que hi ha informació és el de Meliana. Cap a 1890 van haver intents d'introduir el taronger, però aquesta opció productiva no va atreure a massa agricultors. En canvi, el 1894 s'introduïa el meló groc o canari, que, de seguida, es va estendre i va entrar en rotació amb les patates per a configurar l'alternativa més rendible (Durán, 1915, p. 65). Les patates es cultivaven al terme des de feia un segle i ara cobraven major importància, mentre al darrer quart del segle XIX s'introduïen també les cebes (Herrero, 1969, p. 17). Aquest procés va anar acompanyat de canvis en les tècniques agràries, en particular la substitució del forcat tradicional pel de pala, que permetia labors més profundes i millors rendiments dels nous conreus. Així, cap al 1915 es podia afirmar:

En el transcurso de medio siglo ha cambiado por completo la faz de esta huerta, pues aunque en aquel entonces las tierras producían, no otorgaban los rendimientos que en la actualidad ofrecen debido a la diversidad de cultivos, a las labores más profundas que se llevan a cabo y al abandono de la sistemática rutina en todas las faenas agrícolas. Por aquella fecha únicamente se cosechaba trigo, patatas, maíz, alguna verdura y el resto eran viñedos que han desaparecido por completo... (Durán, 1915, p. 94).

A aquests factors, caldria afegir l'ús abundant de fertilitzants. És destacable que la desaparició del cànem no suposara una pèrdua de fertilitat i de rendiments, compte fet del paper fertilitzant que jugava aquell conreu a les rotacions. L'explicació està en l'increment de l'ús d'adobs, tant els tradicionals com els químics (Mateu, 1993). En la dècada de 1920 s'utilitzaven a l'Horta entre 20.000 i 30.000 kg de fem per hectàrea i un mínim de 800 kg de fertilitzants químics, en especial sulfat amònic i superfosfats (Janini, 1928, p. 47)

Un altre exemple de transformació de conreus seria el de Benetússer, on trobem, cap a 1927, una gran varietat d'aprofitaments, si més no amb una presència molt desigual. Així, hi havia 180 fanecades de blat i 120 de dacsa; 50 de planter d'arròs; 100 de cebes; 50 de patates i 40 de safanòries; 100 d'alfals; i 24 destinades a cacauet, cols, melons, pebrots i tomaques (Navarro, 1927, pp. 138 i ss.). Predominaven, doncs, conreus "tradicionals" com el blat i la dacsa, però altres com les cebes i les patates havien adquirit una presència molt destacada. Al mateix temps la superfície dedicada a farratge era molt important, el que mostra l'existència d'una demanda procedent de l'abundant cabanya equina i, probablement, de

la cria d'animals de renda. L'alfals era considerat en l'època una planta molt productiva i rendible a les terres regades. En Benetússer donava uns set talls a l'any, durant els quinze anys que durava la plantació. Finalment, el conreu de planter d'arròs devia ser una activitat molt remuneradora en les proximitats de la principal zona productora de la gramínia en Espanya.

Els conreus que acabarien de rellevar al cànem en les rotacions més habituals de l'Horta serien la patata i la ceba. Si atenem a les xifres de l'Horta Nord, cap a 1933 ambdós productes sumaven 140 milions de kilos, molt per davant de tota la resta de collites (Herrero, 1970, p. 285). Les combinacions recollides en la figura 3 són algunes de les més esteses i en les dues intervenia el tubercle i el bulb. Quan la patata es cultivava tots els anys (com a la rotació a) de la Figura), els conreus que la seguien o la precedien a l'estiu podien ser molt nombrosos: el cacau era el més habitual, però s'introduïen també fesols, melons, tomaques, xufes, etc. Als anys 1930 es considerava una alternativa de collites molt consumidora de nutrients, però es mantenia per la seua rendibilitat i a base de molts fertilitzants (a Alginet, on també es practicava l'alternativa patata/cacau, l'esgotament de la terra i la proliferació de patologies a les plantes, havien fet que s'abandonara (García Gisbert, 1933, p. 226).

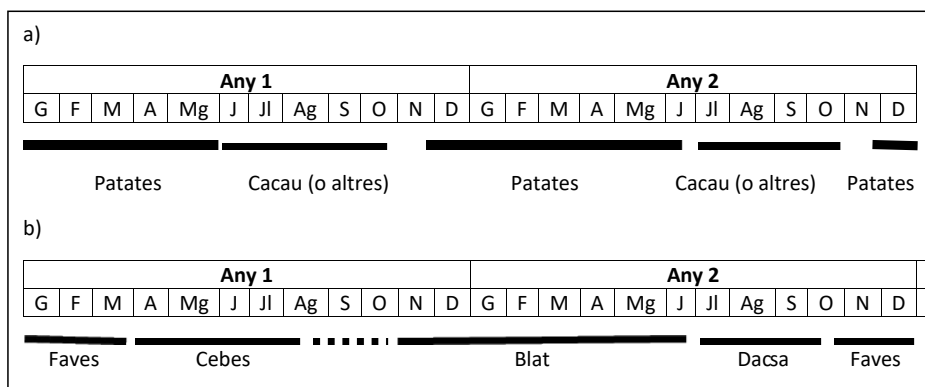

Figura 3. Rotacions consolidades durant el primer terç del segle xx (2).

Font: García Gisbert, 1933, p. 122 i 154. Elaboració pròpia.

Per la seua banda, les cebes van ocupar un lloc central a l'agricultura de l'horta, especialment al sud de la ciutat de València. A principis de segle, la ceba donava beneficis superiors a molts conreus, malgrat que requeria "...excelente preparaci3n y abonos en bastante cantidad, as3 como tambi3n la siembra en semillero, transplante al campo y otras manipulaciones especiales que exigen alguna pr3ctica y conocimiento"⁶. Tant en el cas de les cebes, com en el de les patates, el resultat de la reestructuraci3n de les rotacions va ser la desaparici3n o p3rdua d'import3ncia del blat. Als anys 1930, el cereal tenia ja

6 Arxiu de la Diputaci3n de Val3ncia, E.I.1., Caixa 47, exp. 1395, memoria de la Granja-Escuela, f. 163.

un lloc secundari a l'Horta (Halpern, 1946, p. 111), encara que després de la Guerra Civil recuperaria presència, abans de desaparèixer definitivament a la dècada de 1960.

Més enllà de les rotacions amb un o dos conreus predominants, què ocorria en el variadíssim àmbit de les hortalisses? Hem vist que algunes entraven en les alternatives descrites, però moltes altres devien ocupar la terra de manera exclusiva en àrees més properes a la ciutat. La dificultat ací és quantificar aquesta presència que, com hem dit a l'inici, sovint escapa als recomptes estadístics. En absència de xifres específiques sobre l'Horta, podem fer una aproximació a través de les corresponents al conjunt de la província, que apareixen a la taula 3. L'evolució durant la dècada que va de 1923 a 1933 ens permet comprovar algunes de les peculiaritats d'aquests conreus. Amb una superfície molt semblant, la producció de 1933, en termes de valor, s'havia incrementat en un 40 %, fins els 44 milions de pessetes. Sense excloure un augment dels rendiments per unitat de superfície, la raó principal devia ser l'increment dels preus, que podia deure's també a canvis cap a varietats de major qualitat i preu. Halpern, en referir-se als anys trenta afirmava que les hortalisses cultivades a l'entorn de la ciutat de València "...se pagan muy caras" (1946, p. 112). Una important excepció és la de les tomaques. Ací, el valor de la producció va disminuir i ho va fer en major mesura que la superfície cultivada. En tractar-se d'un producte amb una destacable orientació exportadora, és probable que les restriccions comercials en plena època de la depressió mundial afectaren a l'eixida de la producció valenciana. En tot cas, veiem també la variabilitat que, en un termini curt, podien experimentar aquestes dedicacions agràries.

Segons Burriel (1971, p. 546) el conreu de verdures es donava a l'horta més propera a la ciutat: al sud, la sèquia de Rovella i, menys, Favara; al nord, l'àrea de Mestalla i Rascanya. Agricultors de Russafa havien adquirit fama en el conreu de verdures i arribaven a cultivar-ne en terres alienes fora del seu territori. Halpern (1946, p. 100) assenyalava el fet que la sèquia de Rovella gaudia d'una major dotació d'aigua per hectàrea, seguida de la de Rascanya i ho atribuïa a què "... estas dos riegan los terrenos donde los cultivos de huerta son más exigentes en agua". La causalitat podia ser a la inversa i aquesta qüestió planteja un component que hem deixat fora de la nostra anàlisi en aquest treball: la relació entre les característiques del reg i la dedicació de les terres, amb l'abastiment del mercat urbà com a rerefons.

La taula 3 recull també, a efectes de comparació, el cas de la província de Barcelona, la que encapçalava en Espanya la producció d'hortalisses, molt per davant de la segona productora que era València. En tractar-se de productes molt vinculats al mercat urbà, les xifres reflecteixen el fet que Barcelona triplicava la població de la ciutat de València. En l'horta valenciana, però, una part de la producció anava destinada a l'exportació, com veurem a l'apartat següent, i això influïa en el major pes que hi tenien collites com els melons o les tomaques.

Taula 3. Superfície d'hortalisses i valor de la producció en la província de València en 1923 i 1933 i en la província de Barcelona en 1923.

Font: *Avance estadístico de la producción*, 1923, pp. 309-320.

Dirección General de Agricultura, 1934, pp. 144-199.

	1923		1933		Barcelona 1923	
	Superfície (hectàrees)	Valor (milers pts.)	Superfície (hectàrees)	Valor (milers pts.)	Superfície (hectàrees)	Valor (milers pts.)
Col, bròquil	1.200	1.008	621	2.428	1.650	15.246
Clor-i-flor	170	408	324	1.837	550	6.352
Maduixes	100	1.080	76	456	200	1.440
Melons	2.400	8.640	2.718	14.139	230	1.932
Síndries	500	2.100	656	3.120	160	1.581
Cogombres	28	53	31	141	10	55
Carabasses	370	509	330	1.459	60	58
Api	15	45	5	34	130	238
Pebres	1.900	1.532	1.828	4.455	740	12.210
Tomaques	3.695	13.302	3.063	9.155	760	6.840
Albergínies	28	55	142	649	740	9.768
Carxofes	215	516	310	2.298	710	7.668
Cards	80	691	61	254	140	56
Enciams	300	675	545	2.543	250	1.567
Escarola	94	211	143	548	290	1.873
Bledes	127	338	87	288	50	96
Espinacs	108	165	74	370	70	1.097
Espàrrecs	22	137	11	92	160	6.720
Raves	14	41	33	86	60	576
TOTAL	11.366	31.547	11.058	44.352	6.960	75.373

Nota: aquesta estadística recull, en 1933, altres productes que no hem inclòs a la taula: remolatxa farratgera, nap farratger, safanòria farratgera, batates, moniatos, xirivies, xufes, alls, safanòries, cacauet i altres de menor importància.

Finalment, cal referir-se a la cria de ramat en les explotacions de l'Horta de València, una qüestió també vinculada als canvis en la demanda alimentària que hem assenyalat més amunt. Malgrat que el model d'agricultura intensiva desenvolupat als regadius valencians ha pogut fer pensar que la ramaderia era incompatible amb el conreu, la realitat va ser molt diferent. Com al conjunt espanyol, el segle XIX va veure una reducció important dels efectius ramaders, però, al llarg de la segona meitat de la centúria, a les planures litorals regades de València, va produir-se un canvi important:

La necesidad creciente de estiércoles que experimenta la agricultura para sostener una producción en constante actividad, la conveniencia de utilizar los desperdicios de las cosechas y el valor que

tienen las carnes y demás productos animales, han hermanado a las antiguas rivales (agricultura y ganadería) creando la ganadería apesbrada y la mixta, cuya extensión e importancia se aumenta de día en día...⁷

Cap a finals de segle, l'Horta de València era la comarca amb més caps de ramat boví de la província i la segona en efectius ovins, si bé en porcs i cabres les xifres eren molt petites (*La ganadería en España*, 1891, pp. 49-50). El 1895, hi havia 342 vaqueries al terme municipal de la capital (46 d'elles ubicades al casc urbà), amb un total de 610 animals, i 77 establiments que reunien 673 cabres. En alguns llocs de la perifèria com Benicalap, Campanar i Russafa, aquestes explotacions eren especialment nombroses i unes 236 vaques de fora del terme municipal estaven autoritzades a entrar diàriament a la ciutat per a vendre llet pels carrers (Calatayud i Medina, 2017, p. 170). Aquesta xarxa de petits establiments ramaders cobriren inicialment la demanda de llet (que, en gran mesura era encara llet de cabra), però l'augment del consum d'aquest aliment va estendre l'àrea d'aprovisionament molt més enllà dels límits de l'Horta durant les dècades següents. A més, hi havia un nombre desconegut d'animals destinats a la producció de carn, sovint a partir d'exemplars de pocs anys adquirits d'altres regions per a engreixar-los i sacrificar-los a les ciutats i pobles valencians. Finalment, cal no oblidar l'elevada xifra d'animals de tir dedicats tant a les labors agrícoles com al transport.

En conjunt, tot aquest bestiar representava una demanda de farratges de certa importància. Alfals, dacsa, ordi i altres productes de menor pes es cultivaven a les explotacions de l'horta per alimentar el bestiar. A més, s'utilitzaven gran part dels abundants residus vegetals de diferents conreus, des de la palla dels cereals fins les plantes del cacauet o parts d'algunes hortalisses. L'abundància de farratges cultivats ens recorda que, al capdavant, els models productius de l'Horta eren encara més complexos i diversificats del que hem explicat més amunt. Per la seua banda, el reaprofitament de residus reforça el caràcter intensiu d'aquesta agricultura que podia compatibilitzar usos tan diferents. La demanda urbana d'aliments era el motor de tot plegat, però la capacitat dels petits cultivadors per a impulsar aquestes activitats molt intenses en treball constitueix una característica destacada de l'agricultura de l'Horta.

DE L'ABASTIMENT DE LA CIUTAT ALS TRÀFICS DE LLARGA DISTÀNCIA

Al llarg del primer terç del segle xx, varis productes de les hortes es van sumar a l'impuls exportador que, des de dècades enrere, havien protagonitzat les taronges i, en menor mesura, l'arròs. Els destins eren, en molts casos, els mateixos, especialment el mercat britànic, però també van adquirir pes els fluxos a altres països europeus i als Estats Units. En aquest sentit, l'Horta de Gandia s'havia avançat a la de València pel que fa a la venda exterior d'algunes hortalisses i a l'adaptació dels mètodes de conreu a les exigències de les exportacions. El 1888, el cònsol britànic afirmava:

The Huerta of Gandia is really more dedicated to market-gardening than to agriculture, as usually so understood (...) [The vegetables] are produced on a very large scale for export, and, thanks to

7 A. Belda. "La ganadería en la Exposición regional". *La Agricultura Valenciana*, V, 1867.1868, p. 160. Aquesta tendència de la ramaderia als regadius va ser destacada per Manuel de Torres (1930, pp. 30-31).

the combination of heat and moisture, as many as three crops in succession are often grown on the same land during the year. Thus, tomatoes may be followed by melons, and these again by Indian corn. The early crops most grown are tomatoes, pimientos, and French beans. The two former are first planted in hot-beds, carefully covered up, and afterwards planted out under the loe of ridges.... Onions are also very largely grown for shipment, together with watermelons. Other irrigated crops, but of less importance, are of a very varied nature. Cabbages, cauliflowers, turnips, radishes, lentils, tares, etc. (...) (Commercial Reports. Spain. Valencia, 1888, pp. 2-3)⁸.

En el cas de l'Horta de València, els productes d'exportació eren diferents. El mercat urbà de proximitat devia absorbir la major part de la producció hortícola i, en lloc de les hortalisses predominants en les eixides des de Gandia, ací van ser les cebes les protagonistes absolutes, encara que també van haver vendes exteriors de tomaques i melons. Les cebes van experimentar una expansió primerenca en el comerç exterior: entre 1880 i 1905, els embarcaments al port de València es van multiplicar per cent, tot superant les 100.000 Tm anuals, per a restar després en xifres molt semblants (Piqueras, 1985, p. 54). A la dècada de 1930, eren la tercera de les exportacions agràries valencianes, després de taronges i arròs (Halpern, 1946, p. 111). Els destins principals eren Gran Bretanya i els Estats Units i, en ambdós, van adquirir una quota de mercat important. El país nord-americà va importar d'Espanya una mitjana anual de 22,1 milions de *pounds* entre 1900 i 1913, però aquesta xifra anual havia augmentat a 60,4 en el quinquenni 1922-1926 (United States, 1929, p. 9).

Un informe del propi Govern dels Estats Units en ajuda a explicar aquest èxit exportador. Les cebes valencianes es pagaven als mercats nord-americans més cares que les de producció nacional i aquest *price premium* es devia a quatre causes (United States, 1929, pp. 30-31). En primer lloc, hi havia la presentació: les cebes importades d'Espanya anaven classificades per mides i en caixes de fusta, mentre les nord-americanes es comercialitzaven en sacs, sense diferenciar per mida. En segon lloc, hi havia diferències de qualitat: un sector ampli de consumidors preferia les importades, per què les nacionals eren de sabor més fort i de textura menys ferma. La preferència per les importades es donava, sobretot, al mercat de Nova York, mentre al de Chicago era major la preferència per les nacionals. En tercer lloc, jugava un paper rellevant la reputació del producte establerta des de feia temps, mentre que la producció nacional tot just començava a comercialitzar-se a gran escala. Finalment, els preus mitjans eren més alts per què una gran part de les importacions es venien durant els mesos d'escassetat de la producció interior. En aquest conjunt de raons es posen de manifest factors que començaven a tenir pes en les decisions dels consumidors d'aliments als països de renda alta: la diferenciació del producte i les formes de presentació.

En tot cas, l'informe considerava que les cebes espanyoles representaven una competència major per a la producció nacional que les provinents d'Egipte (el segon exportador als Estats Units) i, en

---

8 Aquesta mateixa font destacava altres produccions molt localitzades en indrets concrets de la província i orientades als mercats urbans: "At Tabernes [...] the speciality is a small strawberry –not larger than those found wild in English woods– still these again are most highly cultivated. They are contracted for the Madrid market, their sale ending at San Isidro's day, May 15. Attempts have made to introduce finer qualities, such as are grown in England and elsewhere; but slugs and snails, while patriotically respecting the native product, attack the aromatic foreign fruit before maturity".

conseqüència, recomanava al Govern elevar-ne els aranzels, com, de fet, es produiria en pocs mesos en el context de l'inici de la depressió dels anys 1930. El retrocés de les exportacions als Estats Units van anar acompanyades en aquell país per l'augment de la producció consegüent autòctona del que s'anomenaren *Spanish onions*:

...El aumento de la producción cebollera indígena, que, con semilla importada de España, ha conseguido producir tipos parecidos a la cebolla de Valencia, que es la que mayor estimación tiene, logrando poco a poco, y con la ayuda de una propaganda bien hecha a base de la palabra "Valencia", desplazar nuestra cebolla, que bien pronto será completamente eliminada de aquel mercado (García Gisbert, 1933, p. 127)⁹.

En decaure el mercat nord-americà, el britànic es va consolidar com la principal destinació. Als anys 1930, amb una mitjana de 260 milions de kilos, Espanya era el principal subministrador de cebes a Gran Bretanya, un poc per davant d'Holanda, i aportava el 36 % de les importacions britàniques (*Estudio*, 1940, pp. 111 i 115). Malgrat els canvis al comerç exterior britànic, aquestes xifres en van mantenir, si bé alguns observadors de l'època eren pessimistes sobre l'evolució d'aquest comerç¹⁰.

Segons tots els observadors, les cebes eren un conreu molt rendible, àdhuc els anys en que es venien a baix preu. Per això, solien entrar en moltes rotacions seguides a les hortes i configuraren un sistema de conreu molt específic:

Valencia onions are produced from locally grown seed sown broadcast in small, carefully prepared seed beds (...) The crop is grown under irrigation and requires a large expenditure of hand labor. Plowing is done by horsepower, but shallow cultivation is done by hand (...) The cost of fertilizer and of water for irrigation usually constitutes the only cash charge against the crop. As the onions are usually sold in the field, the farmer seldom has to bear the cost of packing (United States, 1929, p. 6).

En aquest sistema, els mètodes concrets de producció van desenvolupar-se en funció de les característiques de la demanda exterior. A la província de València es cultivaven tres varietats principals de cebes, que tenien cicles vegetatius, qualitats y destins comercials diferents (*Estudio*, 1940, pp. 8-11):

- La blanca d'hivern o "babosa" (coneguda pels anglesos com a *summer onion*, malgrat cultivar-se entre desembre i primers de maig) era, en realitat, poc apreciada a Gran Bretanya, excepte en anys molt concrets. No resistia bé els viatges llargs i l'avantatge per als cultivadors era la recol·lecció primerenca, que els permetia continuar amb hortalisses d'estiu.
- La ceba "de Lliria" presentava trets intermedis entre les altres dues. Es collia en juny i principis de juliol i s'havia anat estenent des d'aquella localitat a totes les hortes del

9 Aquesta apreciació la confirma United States (1929, p. 3): "...from seed originally imported from Spain".

10 Halpern (1944, p. 111) atribuïa a la disminució de la fertilització amb potassa l'empitjorament de la qualitat de les cebes enviades a Gran Bretanya, el que havia afavorit en aquell país les importacions procedents d'Holanda. Tanmateix, en els seus comentaris a l'edició espanyola del treball de Halpern, Fontavella considerava el proteccionisme iniciat amb la Conferència d'Ottawa com la principal explicació. En anys previs, havien hagut també factors conjunturals: entre 1926 i 1928 va haver una caiguda de les exportacions a causa de les menors collites, sobretot de cebes de gran mida, que eren les preferides als EE. UU. (United States, 1929, p. 10).

Túria. Era la més apreciada a Gran Bretanya (la primera destinació, amb diferència), on es preferia la ceba de mida mitjana o petita. Per a obtenir-ne amb aquestes característiques es feia ús d'un marc de plantació espès (García Gisbert, 1933, p. 116).

- La “de gra” o tardana (*winter onions* per als anglesos) era la més estesa, de gran qualitat, molt bona conservació, resistència al viatge i molt estimada als mercats exteriors. La resistència al magatzematge “...permite al agricultor, cuando su situación económica no le agobia, almacenarla, generalmente al aire libre, en jaulas denominadas “cebolleras”, y elegir el momento que estime más conveniente para la venta, sin el apremio de tener forzosamente que desprenderse de la cosecha en el momento de la recolección como ocurre con la mayor parte de los productos hortícolas” (*Estudio*, 1940, pp. 9-10)¹¹. A més de l'Horta Sud, es cultivava també a tots els regadius mitjans del Túria i als regadius de Gandia. La collita començava a la segona meitat de juliol i tenia el seu moment àlgid a la primera meitat d'agost. Tot seguit, s'emmagatzemava i anava venent-se per al consum interior i l'exportació fins la primavera següent. Des de l'estiu fins el mes de març de l'any següent anaven fent-se els embarcaments cap als Estats Units (United States, 1929, p. 25).

L'exportació exigia un embalatge adequat del producte, de manera que les tasques agrícoles es completaven amb labors de confecció de les caixes (per a les trameses als Estats Units, es tractava d'unes gàbies especials de fusta) on es classificaven les cebes per la mida, a partir d'uns patrons establerts. Aquestes tasques, realitzades normalment per ma d'obra femenina, anaven a càrrec dels comerciants que compraven la collita: “In the Valencia district of Spain onions are usually sold in the field to dealers who haul, grade and pack them. These dealers usually sell to exporters in the city of Valencia, who in turn dispose of them to wholesale dealers in Great Britain, in the United States and others countries...” (United States, 1929, p. 24).

Un altre producte amb forta dedicació exportadora era la tomaca, en la qual l'Horta de Gandia tenia tanta importància o més que la de València.¹² Com en el cas de les cebes, el producte s'havia diferenciat en varietats orientades a destins diferents. Si més no, hi havia quatre tipus principals (García Gisbert, 1933, pp. 200-201):

- Tomaca “valenciana”: primerenca, molt productiva, de mida gran i destinada al consum nacional.
- Tomaca “anglesa”: era de petita mida, per la qual cosa no era apreciada a Espanya, i s'exportava quasi tota la collita a Gran Bretanya des dels ports de València i Gandia.
- Tomaca per a conserva: era la més demandada per la indústria pel fet de tenir poc desaprofitament. Sovint, les empreses tenien els seus propis planters i subministraven les

¹¹ Sobre les ceberes, Besó, 2008.

¹² A finals del segle XIX, pel port de Gandia s'exportava tanta quantitat de tomaques com de taronges, al voltant de 10.000 Tm a l'any. Commercial Reports, 1896, p. 15.

plantes als agricultors que signaren un contracte d'entrega a un preu fet. Els fabricants, arribat el moment de la collita, podien enviar un supervisor als camps.

- Tomaca “de tot l’any” o “de guardar”: com que es conservava molt de temps, es podia vendre a bons preus molt després de la recol·lecció.

Els preus podien oscil·lar molt d’unes varietats a altres. Als anys 1930, mentre la destinada a conserva es pagava a 8 pts./qm, les varietats de consum directe podien arribar fins a 40 pts. si es tractava de les primerenques (García Gisbert, 1933, p. 214). En qualsevol cas, el conreu de tomaques reunia sabers tècnics que els agricultors havien desenvolupat de manera empírica, amb bons resultats. Així, per exemple, solien retardar o accelerar el creixement de la planta segons l’oratge o les perspectives de l’exportació i ho feien combinant la dosificació dels adobs i regulant la protecció front al vent (Mayol, 1933, p. 10).

Un producte que revestia menor importància que els anteriors, però en el qual València dominava absolutament les exportacions espanyoles era el meló. Encara que només representava al voltant del 12 % de la superfície espanyola dedicada a aquesta fruita, la província de València aportava cap a 1930 el 91 % de les exportacions (García Gisbert, 1933, p. 242). Com en altres productes de l’horta, va haver-hi, durant aquestes dècades una evolució en els canals comercials: la venda tradicional als mercats de la ciutat, sovint a càrrec de la pròpia família productora, va deixar de ser l’única modalitat, davant l’aparició de majoristes que compraven directament la collita als camps per a la venda a llarga distància.

Se’n cultivaven diferents varietats, en funció de preferències comercials i destins de venda (García Gisbert, 1933, pp. 233 i ss.):

- El “groc d’Ontinyent”: molt dolç, resistent i apte per a embarcar, de mida petita, era molt demandat per a l’exportació. Es conreava, sobretot, als secans de la vall d’Albaida, però la cria en regadius d’horta permetia avançar-ne la collita.
- El “tendral”: molt dolç, de mida més gran, es destinava tant a l’exportació com al mercat interior i també podia cultivar-se en secà (collita a mitjan d’agost) o en regadiu (collita un mes abans).
- El “canari” era poc dolç però primerenc (finals de juny) i es destinava quasi exclusivament a l’exportació: “En España no tiene aceptación ninguna por su escaso paladar”.
- El “chincholat” era de conreu exclusiu a l’Horta i també es destinava a l’exportació, compte fet de la seua escassa dolçor.

La producció de melons era molt variable, en tractar-se d’una planta vulnerable a diferents patologies. Sovint, un adobat inadequat (un excés de nitrogen, per exemple) reduïa la qualitat de la fruita i això afectava l’acceptació als mercats exteriors. Es tractava, doncs, d’una collita arriscada, que no podia constituir, normalment, el centre de cap explotació agrícola.

A més dels tres productes més vinculats a l’exportació, n’hi havia altres destinats al consum interior però dels quals se’n feia també alguna venda exterior. És el cas del cacauet, del qual la província de València produïa el 90 % del total espanyol. La seua dedicació a l’extracció d’oli, predominant al segle XIX, havia deixat pas a la venda per al consum directe o com a matèria primera per a xocolates i torrons.

Hi havia varietats de cacauet de qualitats molt diferents, de manera que una bona tria de la llavor podia donar remuneracions elevades, encara que la planta i la selecció posterior de la collita requerien molt de treball (García Gisbert, 1933, p. 226).

Malgrat l'important desenvolupament d'aquests conreus comercials, algún observador de l'època va considerar que la manca de canals comercials i d'una indústria conservera de major escala representaven límits per a la producció d'hortalisses (Bellver, 1933, p. 83). El fet d'haver de vendre les hortalisses en fresc reduïa, segons aquesta visió, les oportunitats de guany per als cultivadors. Bellver comparava el cas valencià amb el de l'horta de Múrcia, on s'havia desenvolupat una important indústria conservera, especialment dedicada al pebrot (Martínez Carrión, 1999). Tanmateix, ja hem vist que canals comercials no en faltaven a València i la venda a llarga distància havia assolit nivells molt importants. Tampoc mancaven fabricants de conserves vegetals: el 1930 hi havia a la província 40 fàbriques de conserves, que ocupaven a uns 11.000 treballadors i produïen un ampli ventall de conserves: pèsols, carxofes, faves, espàrrecs, tomaques, pebrots, bresquilles, albercocs, etc.¹³. Aquesta activitat havia crescut els darrers anys i havia impulsat indústries auxiliars.

En qualsevol cas, aquesta indústria no tenia la importància que havia adquirit a l'horta de Múrcia, centrada en els pebrots. I, com hem apuntat més amunt, la venda a les empreses conserveres no era una opció especialment atractiva per als cultivadors¹⁴. Al cas valencià, la producció per a la venda directa o en fresc era predominant i, pels testimonis amb que comptem, podia proporcionar rendibilitats elevades. Halpern ho afirmava així, tot precisant que calien mètodes de conreu adients i hi havia sempre un risc derivat de les característiques de les plantes i de la pròpia demanda externa i interna:

Los productos agrícolas de la huerta rinden, económicamente, por unidad de tierra, mucho más que las naranjas y el arroz; ahora bien, precisan de un cuidado constante y diario, que no se puede abandonar ni un solo momento, además de que tiene mayores riesgos y gastos. El trabajo que en estos campos se realiza puede compararse al de una granja agrícola de experimentación que cultive con invernaderos artificiales (Halpern, 1944, p. 109).

El model productiu predominant a l'Horta de València permet qüestionar una característica que s'atribueix sovint al conreu per part de petits cultivadors: l'aversion al risc, que sacrificaria guanys potencials elevats a canvi d'obtenir una major seguretat en els ingressos. En el nostre cas, no sembla haver predominat aquesta aversió, en un context agrícola on les oportunitats productives eren molt diverses i,

13 Arxiu de l'Institut Valencià d'Economia, III-1-a-4. "Apuntes para el momento de la industria española en 1930", f. 22.

14 Aquesta actitud sembla característiques de l'Horta de València i seguiria present en moments posteriors, per exemple, quan es va intentar introduir el tabac: "La dificultad de extensión del cultivo del tabaco se debe a que el agricultor huye de cuanto supone una sujeción a monopolios que fijan precios y obligan a entregar la cosecha a precios determinados, siempre a merced de la entidad compradora sin posibilidad de discusión comercial. Con esto carece de margen libre de ganancias en los años buenos que le compensen de las pérdidas que pueda tener en los años malos" (nota de V. Fontavella a Halpern, 1946, p. 112). El 1923, Pascual Carrión havia fet assajos de tabac a alguns pobles de l'Horta (Burriel, 1971, p. 524) i va concloure que la planta tenia moltes possibilitats de substituir altres molt arrelades, com les cebes o les patates (Carrión, 206, p. 223). El prestigiós agrònom no tenia en compte les actituds que acabem d'assenyalar i que degueren influir en el poc èxit que el tabac va tenir a l'horta.

per tant, també hi havia un ampli marge d'elecció. És possible, a més, que les peculiars característiques dels sistemes de cessió de la terra (amb formes d'arrendament de llarga durada que, sovint, passava d'una generació a una altra) generaren incentius per a emprendre un conreu costós però amb possibilitats d'una elevada remuneració. Aquest és un aspecte important, en el qual, però, no podem entrar ací (Modesto, 2008; Garrido i Calatayud, 2011; Garrido, 2012, 2013).

CONCLUSIONS

Entre les darreres dècades del segle XIX i la Guerra Civil, la producció agrària de l'Horta de València va experimentar una transició fonamental. Es deixava enrere el que Antonio López Gómez va denominar "la época de los textiles" (cit. en Burriel, 1971, p. 516) que tenia en el cànem i la morera els seus dos pilars, per a passar a una agricultura dedicada exclusivament a la producció d'aliments. Aquest segon model, que es consolidaria en la segona meitat del segle XX, després d'un cert estancament durant la dècada de 1940, estava molt vinculat als canvis en les pautes alimentàries de la població. L'augment del consum d'hortalisses i fruites i de productes animals va generar les noves oportunitats que transformaren el món rural al voltant de la capital.

Tanmateix, si la demanda urbana propera era el motor principal d'aquest canvi, al llarg del període considerat es va produir també una expansió de les exportacions que seguia de prop el que estava experimentant el sector dels cítrics en la província. D'aquesta manera, van conviure a l'Horta uns productes per al mercat urbà i uns altres per a la venda en Europa o els Estats Units. Sovint eren els mateixos productes, com s'esdevenia amb les tomaques o les cebes, però, en aquests casos, trobem una diferenciació en varietats adaptades als gustos particulars dels mercats de destinació.

Finalment, aquesta agricultura es caracteritzava, per damunt de tot, per la seua extrema diversitat i complexitat. Les rotacions practicades eren nombroses i localment diferents; els productes cultivats oferien una gamma àmplia; i els agricultors tenien al seu abast moltes combinacions productives possibles. Aquest model productiu es fonamentava en els sabers pràctics dels cultivadors i en un ús molt abundant de treball, a més de l'eficàcia en el manteniment de sistemes de reg de llarga tradició. Una part important d'aquests cultivadors no eren amos de la terra que treballaven, però la pràctica de l'arrendament els va beneficiar a llarg termini. Aquesta pràctica, unida a les accions col·lectives dels arrendataris que, de vegades, derivaven en conflictes, farien que els grans propietaris acabaren per desaparèixer de la major part del territori de l'Horta al llarg del segle XX. El conjunt d'aquests canvis constitueix un dels episodis més suggestius de la modernització de l'agricultura espanyola en l'època contemporània.

REFERÈNCIES

- Ardit, M. (2004). Una mirada distant a les hortes valencianes: la perspectiva dels viatgers estrangers. *Afers*, 47, 29-43.
- Atkins, P. J., Lummel, P., & Oddy, D. J. (eds.) (2007). *Food and the City in Europe since 1800*. Aldershot: Ashgate.

- Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España* (1891). Madrid: Dirección General de Agricultura, vol. III.
- Avance estadístico de la producción agrícola en España* (1923). Madrid: Ministerio de Agricultura.
- Aymard, M. (1864). *Irrigations du Midi de l'Espagne. Études sur les grands travaux hydrauliques et le régime administratif des arrosages de cette contrée*. París: Lacroix Éditeur.
- Bellver, J. *Esbozo de la futura economía valenciana*. València: Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación.
- Besó, A. (2008). *Les ceberes*. Torrent: Quaderns del Museu Comarcal de l'Horta Sud.
- Burriel de Orueta, E. L. (1971). *La huerta de Valencia. Zona sur. Estudio de geografía agraria*. Valencia: Institución Alfonso el Magnánimo.
- Calatayud, S. (2000). Les institucions i l'agricultura: la Granja Escola Experimental de València (1868-1920). *Recerques*, 41, 109-138.
- Calatayud, S. (2020). New Crops in the Crisis of Mediterranean Agriculture. Valencia, 1800-1950. En Béaur, G. (ed.). *Alternative Agriculture in Europe (sixteenth-twentieth centuries)* (pp. 277-294). Turnhout: Brepols.
- Calatayud, S. & Medina-Albaladejo, F. (2017). Leche sin prados: los factores ambientales e institucionales en el consumo lácteo (Valencia, 1870-1936). *Ayer*, 105, 157-185.
- Calatayud, S. & Millán, J. (2010). Las vías simultáneas del capitalismo agrario valenciano (1770-1900). En Robledo, R. (ed.). *Sombras del progreso. Las huellas de la historia agraria* (pp. 199-229). Barcelona: Crítica.
- Carrión, P. (2016). *Propuestas para regenerar la economía española (1913-1937). Antología de artículos, ponencias y entrevistas*. Alacant: Universitat de Alacant.
- Comín, F., Martín, P., Muñoz, M. & Vidal, J. (1998). *150 años de historia de los ferrocarriles españoles*. Madrid: Fundación de los Ferrocarriles Españoles, vol. I.
- Courtot, R. (1989). Les hortas de València: una doble comparança. En *Los paisajes del agua* (pp. 239-247). València: Universitat de València i Universitat d'Alacant.
- Dirección General de Agricultura (1934). *Anuario estadístico de las producciones agrícolas. Año 1933 y 1934*. Madrid.
- Durán, J. (1915). *La topografía médica de Meliana*. València: Imp. De la Revista Valenciana de Ciencias Médicas.
- Estudio sobre la cebolla valenciana de exportación* (1940). Valencia: Ministerio de Agricultura y Ministerio de Industria y Comercio.
- Ganadería en España. Avance sobre la riqueza pecuaria, La* (1891). Madrid: Dirección General de Agricultura.
- García Gisbert, C. (1933). *Cultivos de regadío en Levante*. Madrid: Marín y Campo editores.
- Garrabou, R. (1985). *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850/1900*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Garrido, S. (2004). *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Castelló: Ajuntament.

- Garrido, S. (2012). La ley de la costumbre. Arrendamientos rústicos y derechos de propiedad en la Huerta de Valencia. *Ayer*, 88, 149-171.
- Garrido, S. (2013). Improve and sit: The surrendering of land at rents below marginal product in nineteenth-century Valencia, Spain. *Research in Economic History*, 29, 97-144.
- Garrido, S. & Calatayud, S. (2011). The Price of improvements: agrarian contracts and agrarian development in nineteenth-century Eastern Spain. *Economic History Review*, 64(2), 598-620.
- Gordillo, D. (1887). *La crisis agrícola. Memoria presentada a la Excma. Diputación sobre las reformas del cultivo en Valencia*. Valencia: Imprenta de la Casa de Beneficencia.
- Grantham, G. (2010). What's space got to do with it? Distance and agricultural productivity before the rail age. *Working Paper*.
- Halpern, E. (1946). La huerta de Valencia. *Estudios geográficos*, 22, 97-116.
- Hansen, F. (2015). *La economía del cáñamo en la España suroriental*. Alacant: Publicacions Universitat d'Alacant.
- Herrero, C. (1969). *Geografía agraria de Meliana*. València: Institución Alfonso el Magnánimo.
- Herrero, C. (1970). *Geografía agraria de la Huerta de Valencia. Zona Norte*. València: Facultat de Filosofia i Lletres.
- Janini, R. (1928). *Los trigos de la provincia de Valencia*. Valencia.
- Jaubert de Passá, F. (1844). *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*. Valencia: Benito Monfort (ed. facsímil, València/Madrid: Universitat de València / Ministerio de Agricultura, 1991).
- Martínez Carrión, J. M. (1999). Agricultores e industriales en el negocio del pimentón, 1830-1935. *Revista de historia económica*, 17(1), 149-186.
- Mateu, E. (1993). Difusión de nuevas tecnologías en la agricultura valenciana, siglo XIX. *Agricultura y Sociedad*, 66, 43-68.
- Mayol, M. (1933). *Cultivo del tomate y modo de abonarlo*. València: R. Alemany.
- Modesto, J. R. (2008). *Tierra y colonos. La gestión agraria del Hospital General de Valencia (1780-1860)*. València: PUV.
- Morilla, J., Olmstead, A. L., & Rhode, P. (1999). "Horn of Plenty": The Globalization of Mediterranean Horticulture and the Economic Development of Southern Europe, 1880-1930. *Journal of Economic History*, 58(2), 316-352.
- Navarro, V. (1927). *Topografía médica de Benetúser*. València: Imp. de J. Olmos.
- Pinilla, V. & Ayuda, M.-I. (2006). "Horn of Plenty" revisited. The globalisation of mediterranean horticulture and the economic development of Spain, 1850-1935. Documento de Trabajo, Asociación Española de Historia Económica.
- Pinilla, V. & Ayuda, M.-I. (2008). Market dynamism and international trade: a case study of Mediterranean agricultural products, 1850-1935. *Applied Economics*, 40(5), 583-595.
- Piqueras, J. (1985). *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*. Madrid: Ministerio de Agricultura.
- Pujol-Andreu, J. & Cussó, X. (2014). La transición nutricional en Europa occidental, 1865-2000: una nueva aproximación. *Historia social*, 80, 133-155.

- Ramón, J. (2020). *València en la Restauración: reformas y percepciones sociales del espacio urbano (1875-1910)*. València: Facultat de Geografia i Història.
- Sanchis Ibor, C. (2004). Les terres de l'Horta de València. *Afers*, 47, 111-128.
- Sanz Bremón, M. (1875). *Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia*. Reproduïda a: *Estudis d'història agrària*, 2, 1979, 211-253.
- Sanz Bremón, M. (1903). *Memoria sobre la riqueza agrícola de la provincia de Valencia 1900*. Madrid: Romero impresor.
- Simpson, J. (1997). *La agricultura española (1876-1965): la larga siesta*. Madrid: Alianza editorial.
- Torre de Carrús, marqués de la (1788). *Discurso sobre lo útil y aún necesario que se cree ser a los campos de la huerta de esta Ciudad el estiércol y polvo que se saca de sus calles*. Valencia: Benito Monfort.
- Torres, M. de (1930). *Una contribución al estudio de la economía valenciana*. València: Ed. Diario de Valencia.
- United States Tariff Commission (1929). *Onions. Report to the President of the United States*. Washington: Government Printing Office.
- Zulueta, J. *Canales de riego*. Barcelona: Sucesores de Manuel Soler Editores.

Cómo citar este artículo:

Calatayud, S. (2022). El rebost de la ciutat. Canvis als conreus de l'horta de València, 1850-1930. *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 273-294.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23733>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.